

Права людини в ісламському праві ї інтеграція мусульман у європейських державах

Алла Анатоліївна Гринчак*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: a.a.grynychak@nlu.edu.ua

Сергій Васильович Гринчак

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Анотація

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що неухильне зростання мусульманських громад у країнах Європи уможливорює конфліктні ситуації через відмінність східного і західного світоглядів. Вивчення європейського досвіду щодо пошуку можливих шляхів подолання кризових міжкультурних ситуацій є актуальним і доцільним з точки зору можливого подальшого впровадження в національне законодавство. Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів: діалектичний, формально-юридичний, методи аналізу та синтезу та інші. Провідним є порівняльно-правовий метод. У статті проаналізовано мусульманський і європейський підходи до природи і змісту прав людини. Виокремлено ключові характеристики правового статусу особи, властиві ісламському праву, в аспекті привнесення такого розуміння прав людини в європейське середовище. Зазначено, що конституційно-правовий інститут прав і свобод людини в європейських державах базується на природно-правовій концепції в умовах ліберальної демократії і світської держави. Конституційно-правові норми про права людини в мусульманських країнах закріплюють невід'ємний вплив релігії. Наголошено, що вжиті владою країн Європи заходи недостатньо ефективні. Тільки компроміси, взаємна повага культури та збереження релігійних основ, використання передусім правових засобів урегулювання суперечностей з обох боків допоможуть знизити напругу та вирішити суперечки, які виникають між мусульманами та європейським суспільством. На підставі аналізу та синтезу конституційно-правових актів, наукових праць тощо пропонуються можливі способи уникнення проблем інтеграції мусульманських меншин в Європі.

Ключові слова: права і свободи людини; мусульманське право; проблеми інтеграції.

Human Rights in Islamic Law and the Integration of Muslims in European Countries

Alla A. Grynchak*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua

Serhii V. Grynchak

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv Ukraine

Abstracts

The steady growth of Muslim communities in European countries makes possible conflict situations due to the difference between Eastern and Western worldviews. The study of the European experience of finding possible ways to overcome intercultural crisis situations is relevant and expedient from the point of view of possible further implementation into national legislation. To achieve the goal, a set of methods was used: dialectical (for objectivity and comprehensive knowledge of the institution of human rights, taking into account various factors (in particular, religion), formal-legal method (for establishing the content of legal norms, analyzing the practice of their application), methods of analysis and synthesis (for the analysis of the constitutional legislation of foreign countries, which enshrines human rights and freedoms) and others. The comparative legal method was used as the leading one. The article compares Muslim and European approaches to the nature and content of human rights. The key characteristics of the legal status of a person, peculiar to Islamic law, are highlighted in the aspect of bringing such an understanding of human rights to the European environment. The constitutional-legal institution of human rights and freedoms in European states is based on the natural-law concept in the conditions of a liberal democracy and a secular state. Constitutional and legal norms on human rights in Muslim countries establish the inalienable influence of religion. The measures taken by the authorities of European countries are not effective enough. Only compromises, mutual respect for culture and preservation of religious foundations, and the use of primarily legal means of conflict resolution on both sides will help reduce tension and resolve disputes that arise between Muslims and European society. On the basis of the analysis and synthesis of constitutional and legal acts, scientific works, etc., possible ways of avoiding the problems of integration of Muslim minorities in Europe are suggested.

Keywords: human rights and freedoms; Muslim law; problems of integration.

Вступ

Іслам є світовою релігією, кількість прихильників якої нині неухильно зростає. Великою складовою глобальної мусульманської спільноти є мусульманські меншини, які вже відіграють помітну роль у культурному, суспільному та навіть політичному житті багатьох європейських країн.

Ситуація з інтеграцією мусульман у Європі викликає серйозне занепокоєння. Уряди європейських країн зіткнулися з неефективністю політики щодо асиміляції представників мусульманських народів, яку вони розпочали з прибуттям багатьох мігрантів. Мусульманська спільнота складно піддається асиміляції і намагається зберігати свою національно-релігійну ідентичність. Західній спільноті також не вдалося налагодити конструктивний діалог та інтеграцію з мусульманами.

Особливої уваги потребує питання щодо радикалізації деяких мусульманських спільнот. Пропагандисти крайніх поглядів, використовуючи іслам як прикриття, пропагують ненависть і тероризм, що загрожує основам співжиття й релігійного спілкування між мусульманами та європейцями.

Уряди європейських держав переважно спрямовують свої зусилля на поліцейські заходи та адміністративні рішення для розв'язання цієї проблеми. Проте, як показує життя, такий підхід є недостатньо ефективним.

Певною мірою помилковим виявився розрахунок на акультурацію (сприйняття мусульманами місцевої культури та звичаїв). Також ідея політики асиміляції, за якою мусульмани мали б втратити свою ідентичність і повністю адаптуватися до культури країни перебування, не вдалася [1]. Мусульманські спільноти залишилися відданими своїм традиціям та цінностям.

Окремі країни (наприклад, Франція) зробили спроби обмежити вплив ісламу шляхом заборони на носіння хусток та бурок у школах і громадських місцях. Проте ці кроки не привели до очікуваного результату, лише спричинили напруженість і протести. Політика багатокультурності у Великій Британії, ФРН, Греції, Італії тощо також не уникає підкреслення ізолювання мусульман [2]. Однак зараз очевидно, що ці підходи не дають результатів. Мусульмани стають більш обізнаними щодо своїх прав і посиляються на демократичні принципи та конституційні норми країн перебування.

Нинішній стан справ свідчить про необхідність пошуку нових підходів і стратегій для ефективної інтеграції мусульман у європейське суспільство з урахуванням їхньої ідентичності та культурних особливостей, правосвідомості. Важливо забезпечити конструктивний діалог, розуміння та співпрацю між різними релігійними і етнічними групами для забезпечення стабільності й гармонії в європейському суспільстві, заснованих на праві.

На існування низки певних перешкод і труднощів адаптації вихідців із мусульманських держав у європейських реаліях звертають серйозну увагу не лише юристи-практики, політики, а й науковці. Попри те, що ця проблема є порівняно новою, існує чимало досліджень щодо цього. Сутність супереч-

ностей ісламу з європейським суспільством останнім часом досліджували Michael King [3], Silvio Ferrari [4], Roberta Aluffi [5], Jocelyne Cesari [6], Dominic McGoldrick [7] W.A.R. Shadid [8], Joseph Schacht [9], L. Sykiainen [10] та багато інших [11–13]. Спеціально робив акцент на питаннях адаптації мусульманського права в окремих європейських державах Mathias Rohe [14]. Теоретичні та практичні проблеми сумісності європейського та мусульманського права ґрунтовно досліджувалися Jorgen Nielsen [15–16]. У цілому чимало дослідників зверталися до питання регулювання європейським законодавством статусу мусульманських меншин, свободи віросповідання.

Мета і завдання цього дослідження полягають у виокремленні особливостей розуміння змісту прав людини в ісламському праві в аспекті їх реалізації в європейських державах. Незважаючи на належний рівень і глибину досліджень цієї проблеми, враховуючи, що європейське суспільство постійно трансформується, розвивається, реагує на виклики часу, посилюються актуальність та важливість дослідження питання прав людини в ісламі в аспекті співіснування, взаємопроникнення і взаємовпливу таких різних світоглядів, зокрема для України. Саме зазначені аспекти автори ставлять за мету розкрити в цій статті.

Проведене дослідження дозволить сформулювати висновки і рекомендації щодо вказаних вище основних його завдань.

Матеріали та методи

Об'єктом аналізу виступили як національні нормативно-правові акти зарубіжних країн, праці науковців, так і публікації медіа, правозахисних організацій.

Для досягнення поставленої мети використаний комплекс методів: діалектичний (для об'єктивності та всебічності пізнання інституту прав людини в зарубіжних країнах з урахуванням різних чинників (зокрема, релігії), у розвитку), формально-юридичний (для встановлення змісту правових норм, аналізу практики їх застосування та для формулювання авторських підходів і висновків), методи аналізу та синтезу, а також метод логічного аналізу (для аналізу конституційного законодавства зарубіжних країн, яке закріплює права і свободи людини) та ін. Як провідний застосовано порівняльно-правовий метод (для порівняння європейського та ісламського підходів щодо природи і змісту прав людини і напрацювання практичних рекомендацій для мінімізації кризових, конфліктних ситуацій, зокрема в Україні). Використання методу узагальнення шляхом встановлення загальних властивостей і ознак правового статусу людини в мусульманських країнах – невід'ємність релігійної складової дало змогу зробити висновки щодо

можливих проблем їх реалізації в умовах європейських демократій. Прогностичний метод був використаний для напрацювання висновків дослідження і формулювання подальших напрямів пошуку можливих шляхів для діалогу Сходу і Заходу. Залучення широкої методологічної бази в дослідженні робить його положення повними та обґрунтованими.

Результати та обговорення

Права людини в ісламі: вихідні засади

Постійний інтерес до ісламської тематики пояснюється характерною особливістю самого ісламу, який не знає чіткого відділення релігії від світського простору, хоча і розрізняє їх. Він завжди виступав і продовжує бути не лише вірою, а й способом життя, самостійною культурою та цивілізацією.

Мусульманські мислителі підкреслюють, що іслам являє собою одночасно і релігію, і державу. Під державою слід розуміти все світське – ті аспекти людського життя, які безпосередньо не пов'язані з релігійною догматикою та культом [17, с. 266]. Серед цих питань одне з центральних місць відведено політиці, владі, праву.

Усеосяжний характер ісламу яскраво виявляється в шаріаті, що включає ісламську догматику і етику, а також правила поведінки людей у всіх сферах життя. У такому розумінні він виступає, по суті, синонімом ісламу. Важливою складовою шаріату є система правил, що регулюють релігійну та світську поведінку людини, суспільні відносини в цілому [18, с. 24–25].

Потрібно враховувати, що окремі аспекти шаріату мають різне значення для прихильників ісламу й тих, хто не сповідує цю віру. В такому випадку релігійні та світські правила поведінки діють по-різному. Ісламська догматика та культові правила майже виключно адресовані вірянам-мусульманам, а світські норми діють переважно за принципом територіальності й поширюються на всіх людей, незалежно від їх віросповідання.

Ця відмінність стає особливо актуальною у наш час. Зокрема, така увага до ісламу пов'язана насамперед із тим, що для неісламських громад, які становлять більшість сучасного світу, він виступає не як релігія у звичайному значенні, а передусім як правила поведінки, що регулюють світське життя.

Мусульманські громади європейських держав, стрімко збільшуючись, безсумнівно, прямо і опосередковано чинять вплив на європейську правову культуру, яка базується на ліберально-демократичних ідеях. І постає інша проблема – не втратити, зберегти європейські цінності та європейську культуру. Про існування загрози і можливості несприятливого розвитку

для європейців та їх усвідомлення пересічними громадянами Європейського Союзу свідчить те, що покоління європейських громадян, виховані десятиліттями на ідеях толерантності, відкритості, багатоманітності, доброзичливості і взаєморозуміння, демократії і участі в управлінні, починають віддавати свої голоси політичним силам ультраправого спрямування, націоналістичним, радикальним консервативним партіям [19, с. 282]. І кожні наступні вибори, від місцевих до національних, демонструють посилення впливу відповідних поглядів.

Тема прав людини стає фокусом складних викликів і навіть конфліктів, пов'язаних із появою та швидким зростанням мусульманських громад в Європі. Представники цих громад сприймають європейські реалії крізь призму уявлень, властивих традиційному суспільству, з якого вони походять. Тому аналіз ісламського розуміння прав людини не може обійтися без порівняння з ліберально-демократичними поглядами. Зрозуміло, розгляду цих питань повинно передувати ознайомлення з ісламською концепцією прав людини, яка має акцентом релігійні засади.

Квінтесенцією правової характеристики статусу людини, змісту прав, свобод і обов'язків людини в кожній державі є конституція.

Якщо проаналізувати конституційні норми, можна зробити висновок, що розділи про права і свободи людини в конституціях ісламських країн викладені дуже лаконічно, формулювання короткі, без деталізації, що особливо помітно під час порівняння з іншими розділами конституцій, які регулюють, наприклад, повноваження і структуру вищих органів державної влади (особливо глави держави). Проте, як правило, розділи про права і свободи людини передують розділам про органи влади. Це свідчить про те, що європейська традиція проголошувати пріоритет прав і свобод людини і громадянина перед повноваженнями органів влади цілком сприймається мусульманськими державами.

В основних законах мусульманських держав досить чітко простежується примат держави над особою, що прямо визначає специфічні риси правового статусу людини. Хоча у цих конституціях навіть у преамбулах декларується прихильність принципам соціальної справедливості, демократії, міжнародним стандартам прав і свобод людини, втім, не ці принципи, а пряме панування державної влади над особою визначає конституційний статус особи.

Про очевидні прогалини в закріпленні основних прав і свобод людини свідчить, наприклад, те, що деякі особисті, політичні і соціальні права громадян у конституціях не згадуються. Такі особисті права, зокрема, як недоторканність особи, таємниця приватного життя, трудові та деякі політичні права,

регулюються нормами регуляторного законодавства, що надає їм вже іншого статусу, зменшує їх соціальну значущість та юридичну захищеність. Регуляторне законодавство порівняно з текстом основного закону держави частіше зазнає змін. Невизначеність і декларативний характер деяких основних прав і свобод, значна кількість відсилань до інших законів сприяють неврегульованості правового становища особи. Вирішення окремих питань конституційного статусу громадянина на підставі вкорінених століттями традицій і норм шаріату (наприклад у відносинах спадкування, шлюбу й сім'ї, дітей і батьків, щодо релігії, майна тощо) ускладнює точне визначення конституційного статусу особи.

Додатково існують у текстах конституцій застереження і обмеження, які впливають на статус особи (наприклад, указівки на реалізацію цих прав тільки в межах певного закону; обмеження з міркувань національної безпеки, цілісності державних інститутів, загрози громадському порядку, добрим звичаям, релігійним нормам тощо): ст. 11 Конституції Алжиру, ст. 57 Конституції Ємену, ст. 31 Конституції Бахрейн, статті 57 і 71 Конституції Єгипту [20]. Досвід арабських держав показує, що такі застереження часто використовувалися державними органами для обмеження прав і свобод особи.

Проголошення ісламу в основному законі державною релігією об'єктивно серйозно обмежує правовий статус особи, яка прямо не підпадає під дію релігійних норм. У низці країн, крім того, норми шаріату фактично стоять вище за конституційні норми або визначають їх зміст і спрямованість. І цілком природно, наприклад, що вимога конституції від державних службовців відданості нормам ісламу в їх роботі прямо обмежує щодо державної служби певні категорії громадян, які не відповідають цим нормам.

Наприклад, у більшості країн згідно з їх конституціями, іслам оголошений державною релігією, а главою держави може бути лише чоловік-мусульманин. Ісламські цінності пронизують конституційні положення про сім'ю та статус жінки. Наприклад, ст. 31 Конституції Ємену 1991 р. (у ред. 2015) називає жінок «сестрами чоловіків», але одночасно передбачає, що жінки мають права і обов'язки, не тільки встановлені законом, а й ті, що імперативно визначені шаріатом [20].

Іноді пріоритет ісламських норм непрямо санкціонується положеннями конституцій мусульманських країн щодо поваги і підтримання традицій, культурної та духовної спадщини. Часто основні закони підкреслюють, що йдеться саме про ісламські цінності. Але навіть якщо така згадка в конституції відсутня, у зазначених країнах такі конституційні посилання все одно сприймаються як підтвердження авторитету ісламських норм. В остаточному

вигляді такий підхід набув закріплення в Конституції Саудівської Аравії 1992 р. (у ред. 2013 р.) [20], яка у ст. 26 встановлює, що держава захищає права людини відповідно до шаріату.

Особливим є ставлення у багатьох мусульманських країн до охорони ісламських релігійних символів і святинь, будь-які дії, що можуть похитнути непорушність релігійних підвалин ісламу, рішуче присікаються [21]. Часто такий курс закріплюється на законодавчому рівні. Як приклад наведемо закон ОАЕ про злочини, які зачіпають ісламську релігію, що встановлює серйозну відповідальність як за посягання на вчення ісламу та її очевидні підвалини, так і місіонерську діяльність із поширення інших релігійних переконань. У Пакистані відповідальність за аналогічні злочини передбачена спеціальним законом і регулярно застосовується. Наприклад, у листопаді 2006 р. двох християн було засуджено до 15 років позбавлення волі за спалювання ними кількох сторінок Корану.

Показовим щодо цього є Кувейт. У 2006 р. тут було прийнято новий закон про друковані видання та поширення інформації, який забороняє публікувати будь-які матеріали, що зневажають діяння та атрибути Аллаха, порушують честь визнаних ісламом пророків, сподвижників Пророка Мохаммада та членів його сім'ї. Цей підхід ще жорсткіше закріплений у Кримінальному кодексі Кувейту 1960 р. після додавання до нього двох нових статей –111¹ і 111^{1а}, якими передбачено, що образа Аллаха, Корану, божественних пророків та посланників, зокрема Пророка Мохаммада, а також дії, що впливають на його честь та честь його дружин, караються смертною карою або довічним позбавленням волі [22].

Для аналізу впливу ісламських релігійно-етичних правил обмеження свободи цікавим є ще одне положення кувейтського законодавства. Відповідно до зміни, внесеної до Кримінального кодексу 1960 р. наприкінці 2007 р., встановлено кримінальну відповідальність за уподібнення особам іншої статі у будь-якій формі, включаючи відповідну поведінку та вибір одягу. Провідний ісламський науковець шейх Юсуф Аль-Карадаві у своєму дослідженні тлумачить настанови Корану щодо дозволеного і забороненого, і зокрема, цього аспекту зовнішнього вигляду [21, с. 83–85]. І висновок дуже очевидний: для людини, яка вихована і керується такими нормами, майже необмежена свобода самовираження людини в європейському суспільстві викликає обурення.

Одне й те саме явище сприймається по-різному з позицій ісламської та європейської культури через відмінність у цінностях та критеріях, які кожна культура вважає пріоритетними. В європейському контексті, зазвичай,

підходи ґрунтуються на правах та законах, тоді як ісламська культура базується на релігійних постулатах, які впливають на тлумачення юридичних норм та принципів. З європейської точки зору іслам виступає як релігійний аспект, що має бути відокремлений від світської держави. З іншого боку, мусульманська ментальність зазвичай вбачає іслам як невід'ємну частину держави та суспільства. Така відмінність у підходах сприяє виникненню конфліктів і непорозумінь, також вона демонструє, як різноманітні культурні переконання формують різний спосіб розуміння і оцінки подій та явищ.

Це можна бачити, наприклад, у сприйнятті хіджабу. У сучасній ісламській правовій думці є різні позиції з цього питання. Більшість авторитетних юристів вважає хіджаб не релігійним обов'язком мусульманки, а заведеною в ісламі традицією, що стосується світських питань. Звісно, є й інша точка зору, яка ставить носіння такого одягу на один рівень із культовими нормами [23, с. 97].

Релігійно-моральні догми ісламу, що стосуються зовнішньої поведінки людини у світській сфері, не є просто етичними вимогами або заповідями віри, вони є важливою частиною системи правил взаємин між людьми [24]. Серед таких правил виокремлюють накази, які ісламська думка відносить до безумовно однозначних за змістом та беззаперечно імперативних за своїм джерелом, оскільки вони встановлені Кораном або Сунною Пророка Мохаммада. Ці норми сприймаються релігійною свідомістю мас як невід'ємний складник життя мусульман. Якщо ж вони ще й перетворилися на місцеві традиції та звичаї, то ані суспільство, ані законодавство не можуть їх ігнорувати.

Свобода і рівність в ісламі: юридичне закріплення та релігійно-етичні кордони

Принцип рівності є одним із принципів конституційно-правового статусу особи. Рівність розуміється в ісламі насамперед як спільність походження всіх людей від Адама і що всі однаково належать до людського роду. Хоча у реальному житті люди відрізняються один від одного за мовою, кольором шкіри, расою, багатством або соціальним станом тощо, іслам залишає ці чинники поза увагою. Він встановлює лише один головний критерій відмінностей між людьми (який, проте, є підставою не приниження позбавлених цієї ознаки, а, навпаки, особливої поваги до тих, хто має) – наближення до Аллаха, богобоязливість. Благодестя, наближення до Аллаха як основа особливої шани та поваги практично виступає у формі двох взаємозалежних критеріїв, що лежать в основі відмінностей між людьми, – віри в Аллаха та знання його розпоряджень. Мусульманські правознавці наголошують, що,

на відміну від суто природних чи соціальних властивостей, які люди, як правило, не обирають, зазначених двох якостей, у принципі, може набути будь-яка людина за своєю волею [17, с. 275].

У мусульманських конституціях рівність тлумачиться передусім як рівність громадян перед законом. Ці конституції закріплюють, що всі громадяни мають однакові публічні права та обов'язки. Зазначається, що дискримінація за будь-якими ознаками (стать, колір шкіри, етнічне походження, мова, професійний стан або релігія) є неприпустимою (ст. 27 Конституції Ємену; Конституція ОАЕ в статтях 14 і 25 проголошує рівність громадян без деталізації). Окремі конституції наголошують, що громадяни є рівними в громадянських і політичних правах, так само як і обов'язках, без будь-яких відмінностей (ст. 7 Конституції Лівану). Конституція Йорданії стриманіше декларує рівність йорданців перед законом: у ст. 6 визначається, що не повинно бути дискримінації їхніх прав і обов'язків на підставі раси, мови або релігії [20].

Зокрема, ст. 7 Конституції Кувейту 1962 р. свідчить, що справедливість, свобода і рівність є основними засадами суспільства. Водночас у ст. 29 встановлено, що люди рівні у своїй людській гідності та мають рівні публічні права і обов'язки перед законом. Між ними не може бути дискримінації за ознакою статі, походження, мови чи релігії. Здавалося б, принцип рівності закріплено в однозначній та безумовній формі. Але ці положення не можна тлумачити у відриві від змісту ст. 12, яка встановлює обов'язок держави охороняти ісламську та арабську спадщину і тим самим ставить принцип рівності в рамки норм шаріату [20].

У Конституції Катару закріплено, що суспільство ґрунтується на стовпах справедливості, милосердя, свободи, рівності та доброї моралі (ст. 18). Тут же у ст. 19 визначено, що право на рівні можливості забезпечує держава. Відповідно до ст. 4 Конституції Бахрейну принцип справедливості лежить в основі системи правління, а суспільні відносини будуються на основі взаємної співпраці і взаєморозуміння. Основами суспільства, які гарантуються державою, є рівність, свобода, спокій, безпека, соціальна солідарність, освіта і рівні можливості громадян [20].

Чинником, що суттєво впливає на конституційний статус особи в ісламських державах, лишається традиційна розбіжність між конституційними нормами щодо прав і свобод громадян та реальною політичною практикою, що часто виявляється у певних порушеннях конституційних прав та свобод. Особливо це помітно в періоди політичних конфліктів або зовнішніх загроз, коли часто відбуваються неправомірні дії проти незгодних осіб, які виходять за

межі судової та конституційної практики. Недостатня освіченість більшості населення, залишки традиційних родових відносин, обмежена політична та правова усвідомленість, а також авторитарні методи державного управління в суспільстві та інші схожі чинники відіграють важливу роль у цьому контексті.

Багато конституційних положень мають явно обмежений характер, залишаються нереалізованими через відсутність юридичних, матеріальних і політичних гарантій їх здійснення, що перетворює конституційно-правовий статус особи на фікцію. Зрозуміло, що в багатьох випадках гарантії відсутні через наявні в цих країнах політичні, соціально-економічні умови, панівні в багатьох сферах суспільного життя феодально-патріархальні пережитки.

Важливою конституційною особливістю є відверто слабка міжнародно-правова забезпеченість конституцій, хоча відсилання до міжнародних документів і повага принципів міжнародного права декларуються в більшості з них.

На сучасному етапі конституційного розвитку більшості мусульманських країн не простежуються будь-які тенденції розширення обсягу конституційних прав і свобод. Такі країни зазвичай не внесли нових конституційних прав громадян (хоча, наприклад, у цьому питанні європейський конституціоналізм значно розширив сферу прав індивіда, забезпечивши новітні права і свободи людини в сфері особистої і громадської безпеки, інформаційних технологій, екології тощо).

Через тісний зв'язок права і релігії норми законодавства в мусульманських державах побудовані особливим чином і часто не відповідають духу сучасності. Водночас неухильне дотримання релігійних вимог і підтримка своєї віри відіграли в цих державах важливу роль. Мусульманські країни завдяки силі релігійного світогляду, зміцненню традицій зберегли свою національну ідентичність, сприйняття світу, соціальні та моральні цінності.

Але очевидним стає, що між ісламською та ліберальною концепцією свобод та прав людини існує глибока концептуальна відмінність. За європейським світським підходом джерелом влади та закону є нація, водночас для мусульман таким джерелом вважається тільки воля Аллаха. Сучасні міжнародні стандарти прав людини базуються на свободі та рівності, в ісламській концепції центральними категоріями є богобоязливність та справедливість.

Ісламський та ліберальний погляди на права людини: протистояння й діалог

Мусульманська правова думка виходить із того, що в основі визначення природи універсальних прав і свобод людини є об'єктивний критерій: боже-

ственна воля, яка не підлягає впливу суб'єктивних інтересів та бажань. Для них ця воля визначена в шаріаті – Корані та Сунні Пророка.

Європейська ліберальна концепція підкреслює важливість захисту прав і свобод громадян від втручання держави, тоді як в ісламі влада вбачається як інструмент для втілення норм шаріату, включаючи права і свободи людини. Сучасна ісламська юридична наука враховує традиційну концепцію цілей шаріату, де більшість суб'єктивних прав аналізується на підставі цінностей та інтересів, які вони відображають. Це означає, що оцінка права в ісламському контексті враховує його відповідність цілям шаріату і суспільних цінностей, а не лише його індивідуальний аспект [25].

Класична ісламська юриспруденція виокремлює п'ять ієрархічно викладених цілей – релігію, життя, розум, продовження роду (до нього приєднуються честь та гідність), а також власність. Ця ієрархія також ураховується в сучасних ісламських теоріях прав людини. Сучасна ісламська правова наука розробляє конкретні права і свободи людини з урахуванням принципів гідності, свободи, рівності та справедливості. Важливого значення набуває право на свободу віросповідання.

Варто зазначити, що свобода віросповідання, будучи для ісламу найважливішою стороною правового статусу немусульман, впливає безпосередньо й на інші його аспекти. У багатьох сучасних ісламських країнах навіть окремі питання особистого статусу мусульман, що належать до різних течій ісламу, вирішуються з урахуванням специфіки певного напрямку ісламської правової доктрини (фікха) [10, с. 7, 9].

Наприклад, у Кувейті та Бахреїні такий підхід застосовується до шіїтської меншини, а Конституція Ірану, визначаючи релігійні течії, прямо передбачає можливість регулювання особистого статусу, зважаючи на належність громадянина до певної ісламської школи (статті 12, 13) [20].

Визначення статусу особи на основі релігійної належності – лише одна з особливостей шаріату та його впливу на правові системи ісламських країн. Багато проблем, що випливають із цих особливостей, безпосередньо стосуються права на свободу віросповідання та відображають місце, яке посідає релігія у житті ісламської держави. Звісно, не всі ці проблеми безпосередньо пов'язані з правами людини, але деякі з них привертають особливу увагу, оскільки стоять у центрі серйозних розбіжностей між європейськими та ісламськими уявленнями про право на свободу віросповідання та рівність громадян незалежно від їх релігійних переконань.

Такі розбіжності уявляються особливо гострими, іноді непримиренними, через те, що, як уже зазначалося, у системі прав людини шаріат відводить

центральне місце згаданій свободі, тоді як багато сучасних ісламських держав зазнають звинувачень у порушенні передусім саме цього права. Існують різні погляди з приводу вказаної проблеми. Прибічники традиційного ісламського підходу поділяють усіх мусульман на дві групи – знавців шаріату, які мають право самостійно вирішувати питання, не врегульовані Кораном та Сунною, та інших мусульман, які не мають високого рівня знань у цій галузі. Останні повинні звертатися за порадами та думками до перших і дотримуватися їхніх порад [26, с. 3]. Хоча формально заперечується розділення мусульман на обраних релігійних лідерів та простих людей, але правом вирішувати наділені лише особи, які володіють знаннями в питаннях шаріату. Таке обмеження, на думку представників ісламської правової науки, зовсім не означає відмови від принципу надання всім рівних прав на участь у законодавстві і є його складовою частиною. Адже, наприклад, держава не дозволяє займатися лікуванням людям, що не опанували основ медицини, а також не дозволяє бути адвокатом або суддею тим, хто не вивчав право. Вирішення питань у справах релігії та права – це не менш серйозна і складна сфера діяльності, ніж зазначені вище. Тому неприпустимо давати право на нього тим, хто не має відповідної підготовки та кваліфікації. А тепер згадаємо ще й обов'язок звичайних мусульман дотримуватися настанов знавців шаріату, який входить в ісламське розуміння обов'язків людини, серед яких одним із головних є підпорядкування владі. Причому підпорядкування правителю дорівнює підкоренню Аллахові, який і поклав такий обов'язок на правовірних [17, с. 85–87].

Заборона законодавчого характеру на обіймання немусульманами певних державних посад у ісламській країні (наприклад, посту глави держави або навіть судді) ґрунтується на положеннях Корану, проте виглядає як порушення загальноприйнятих міжнародним співтовариством стандартів. Іноді в ісламських країнах мають місце інші форми дискримінації за релігійним ознакою. Прикладом може слугувати саудівське законодавство, яке забороняє немусульманам будувати в королівстві свої культові об'єкти та храми, а також відкрито носити знаки релігійної символіки [27, с. 5].

Важливо підкреслити, що сучасною ісламською юриспруденцією здобуття знань ідентифікується з правом на освіту і одночасно на отримання інформації та навіть із правом на наукову творчість. При цьому знання розглядаються не лише як право, а й обов'язок мусульманина [17, с. 191–197]. При цьому важливо не забувати, що йдеться про знання в їх ісламському розумінні, тобто про опанування передусім релігійних істин, орієнтованих на ісламські цінності в освіті, і про доступ до інформації, яка задовольняє ісламським критеріям [18, с.70]. Інакше кажучи, про користування цим правом у межах шаріату.

При порівнянні права на свободу віросповідання наявні помітні розбіжності між ліберально-демократичним та ісламським розумінням цього права. У розумінні інших основних прав людини (на особисту недоторканність, недоторканність житла, свободу пересування, свободу думки тощо) розбіжності не такі гострі. Нерідко вони взагалі збігаються – якщо не в розумінні їх глибинної природи, то на рівні конкретного юридичного змісту. Найчастіше ісламська юриспруденція тлумачить ці права в дусі сучасних ліберальних концепцій.

Ісламський підхід до прав людини характеризується наголошенням на їх особливій функції: не просто соціальній, а релігійній. Наприклад, мусульманські мислителі бачать свободу асоціацій у вказівках Корана. Допускаються будь-які асоціації, які не призводять до розколу між мусульманами і які суворо дотримуються норм шаріату (ст. 27 Конституції Бахреїну, ст. 26 Конституції Ірану) [20].

Так само розуміється і свобода думки, що сприймається як сучасне втілення й уточнення принципу дорадчості та інституту контролю за виконанням заповіданого Аллахом та припинення забороненого. Зокрема, мусульманські мислителі підкреслюють, що правовірні мають право й обов'язок консультиватися та радитись один з одним.

Водночас мусульмани вважають свободу думки та слова важливою умовою виконання мусульманами заповідей Аллаха. Поміж них особливим є місце спеціальної місії, яка в ісламі вважається обов'язком, покладеним на мусульман, а також правом – контроль за дотриманням норм шаріату іншими [13, с. 65].

Одночасно мусульманські правники звертають особливу увагу на кілька пов'язаних обмежень свободи думки. Так, на їхній погляд, межі цієї свободи прямо залежать від ступеня усвідомлення людиною ісламських цінностей і конкретних норм. Тому, наприклад, форми і порядок консультацій влади зі спільнотою правовірних визначаються свого роду інтелектуальною елітою мусульманського суспільства – знавцями шаріату. В результаті, за ісламською концепцією, лише вони представляють всіх мусульман у їхніх відносинах із владою та мають право від їхнього імені консультивати правителів і користуватися для цього свободою думки.

Мусульманин має право вільно висловлювати свою думку щодо державних питань і обговорювати дії влади. Але йому заборонено поширювати ідеї, що підривають основи влади і підносять руку на тих, хто дотримується інших поглядів [17].

Орієнтація на критерії та обмеження, які відображають вихідні принципи шаріату, є характерною і для ісламської концепції політичних прав людини (зокрема виборчого права), яким ісламська правова теорія приділяє менше уваги, ніж власності та іншим правам.

Стає очевидним, що в мусульманському світі існує помітна невідповідність між офіційно проголошеними нормами законодавства і масовою правосвідомістю та системою цінностей, що формуються під впливом традицій, насамперед ісламських догм. Конституції мусульманських країн можуть закріплювати принципи свободи і рівності всіх громадян незалежно від раси, статі або віросповідання, але це ще не означає, що вони реалізуються у точній відповідності до букви закону. Ісламські принципи разом із місцевими традиціями суттєво коригують положення законодавства, наповнюючи їх особливим змістом. Без врахування такої специфіки аналіз позитивних правових норм буде неповним або навіть просто помилковим.

Розгляд ключових особливостей, що відрізняють ісламське розуміння прав людини від демократичних ліберальних стандартів, демонструє, що свобода людини та її межі трактується по-різному. Якщо ліберальний підхід припускає обмеження свободи одного лише межами свободи інших людей, то ісламська думка пов'язує ці межі передусім з імперативними нормами (переважно із заборонами) шаріату. Може видатися, що такі приписи є посяганням на права і свободи людини, але іслам вважає їх вищою, божественною, справедливою.

Зокрема, свобода в ісламському розумінні не означає можливість зневажати вихідні постулати та догми віри, оскільки це стосується порушення громадського порядку. Якщо комусь не подобається релігійно орієнтована поведінка мусульман або їх певні релігійні цінності, то це його особиста справа. Права людини реалізуються лише тоді, коли мусульмани дотримуються норм шаріату.

Дійсно, багато з наведених регуляторів, у різних формах, набувають правового визнання та стають юридично зобов'язальними нормами, що закріплюються навіть на рівні конституції.

Потрібно визнати реальність можливого відчутного втручання ісламу та мусульманських меншин у культурний простір Європи й утверджену європейську систему традицій і цінностей. Так само важливо погодитися з тим, що європейці мають всі підстави стримувати культурний та релігійний наступ ісламу, уникати зіткнення цінностей і традицій.

Однак для багатоманітного європейського суспільства відмінність світоглядів не має принципового значення, адже все, що пов'язане, зокрема з ісла-

мом, сприймається як релігія. Тому будь-яке виявлення ісламу за межами його культової сфери розглядається як порушення принципу світського характеру держави. З іншого боку, в мусульманському світогляді такого розмежування не існує. Хоча релігійні обов'язки в ісламі чітко відрізняються від інших аспектів поведінки людей, вони певною мірою охоплюють будь-яку сферу особистого і суспільного життя. Для ісламу не існує такого розділення всього, що відбувається в суспільстві, на виключно релігійні та світські інститути.

Є різне розуміння співвідношення релігії і права та їх місця в соціально-нормативній системі, різний ступінь включення релігійних норм у суспільно-політичне життя, відмінності у трактуванні світського характеру держави. Зокрема, ці фактори значною мірою визначають, що вважати релігійними символами та як ставитися до їхньої публічної демонстрації вірянами, а також де проходять межі світської держави та що є їхнім порушенням.

Упевнено можна сказати, що повне вирішення всіх конфліктів та розбіжностей, пов'язаних з ісламом та мусульманськими меншинами в Європі, є нереалістичним завданням. Однак можна намагатися максимальною мірою враховувати їх, згаджувати між собою та мінімізувати втрати. Зрозумілим є те, що європейське сприйняття надаватиме пріоритет праву, а мусульманське – релігії та моральності. Хоча існують межі зближення позицій сторін, що стоять на захисті різних цінностей, але до цих меж ще досить далеко. Є перспектива, якщо не зняти конфлікт, то хоча б згладити його, уникнути прямого зіткнення, спрямувати протистояння в пошуках прийняттого виходу на шляхах компромісу.

Для подолання конфліктної ситуації сторони можуть і повинні зробити кроки назустріч одна одній. Такий рух передбачає передусім уважне ставлення до аргументів своїх опонентів та їх серйозний аналіз, а також використання зрозумілих і переконливих для них обґрунтувань, що пояснюють власну позицію щодо проблеми. Це стосується обох сторін, хоча не однаковою мірою.

Імовірно, довший шлях мають пройти мусульмани. Адже вони опинилися в новому та чужому для них середовищі. Головне в тому, що в складному діалозі з європейцями мусульмани просто зобов'язані навчитися захищати свої інтереси та права не на емоціях та почуттях співвірян на вулицях, а з використанням правових аргументів, оформляти свої претензії в адекватну юридичну форму. Інакше вони не будуть сприйматися не лише європейським світоглядом, але, головне, тими владними структурами (включаючи законодавчі та судові), від яких залежить вирішення тієї чи іншої конфліктної проблеми.

Європейські мусульмани та їхні лідери поки що недостатньо готові до обговорення спірних питань правовими засобами. Це означає, що їм потрібно більше звертатися до правових аргументів та навчатися ефективно захищати свої права, використовуючи юридичний розум і аргументацію.

Мусульманські меншин в Європі не завжди поспішають адаптуватися до динамічного розвитку подій, вони відстають у розумінні нових реалій свого життя і не повністю володіють як європейською правовою культурою, так і сучасною ісламською правовою думкою, яка залишається в руках мусульманської інтелектуальної еліти. Багато пріоритетних принципів ісламського права і ісламської юриспруденції (наприклад, націленість на пошук компромісів, комплексність, захист інтересів з урахуванням місця, часу та обставин) не використовуються повністю для попередження конфліктів.

З іншого боку, європейські структури в цих спорах виявляють себе як досвідчені та навіть винахідливі юристи, але не завжди як прозорі політики, вмілі дипломати та чутливі психологи. Звісно, мають сенс діалог і захист правових цінностей та інтересів держави, підтримка незмінності європейської культури та способу життя. Однак така стратегія щодо мусульманських меншин має включати не лише прийняття відповідних законів, а й розроблення і впровадження способів їх інтеграції в європейське суспільство, культурний простір, політичне та громадське життя.

Висновки

Проведене дослідження дає змогу виокремити три головні розбіжності, які в різних комбінаціях становлять основу всіх конфліктів, пов'язаних з ісламом та мусульманськими меншинами в європейських країнах.

По-перше суперечності виникають через різні уявлення про права та свободи людини, різні підходи до права взагалі та його співвідношення з релігійними і моральними орієнтирами.

По-друге, європейське суспільство стурбоване культурною експансією ісламу, яка загрожує духовно-ціннісним засадам європейського соціуму, а також неготовність (або хоча б часткова неготовність) мусульман до прийняття цих цінностей та інтеграції в усталений європейський спосіб життя.

По-третє, Європа занепокоєна своєю політичною стабільністю та безпекою з приводу поширення ісламських екстремістських політичних ідей та рухів, зокрема, на жаль, і терористичних загроз.

Слід визнати, що дуже часто в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з ісламом та мусульманськими меншинами в Європі, право не узгоджується

з політичною доцільністю. Правові заходи стали реакцією законодавця на ту напруженість, яка супроводжує швидке зростання мусульманських меншин в Європі, їхню слабку інтеграцію в місцеве суспільство та загалом на зіткнення європейського та мусульманського менталітетів, традицій, культур, соціально-нормативних орієнтацій, а також на загрозу ісламського екстремізму. Наведене вище свідчить, що сьогодні важко знайти вирішення проблем, спричинених зростанням мусульманських меншин в Європі, які б відповідали рівною мірою всім критеріям – правовим, політичним, морально-культурним, соціально-психологічним.

Рекомендації

Потрібно намагатися хоча б частково переконати мусульман у правомірності самого законодавства, роз'яснити їм, що воно не обмежує їхні права як вірян. Просте посилення на звичайні для європейців правові аргументи, перш за все пов'язані з правами людини, може бути недостатнім. Адже, як вже зазначалося, мусульманська соціально-нормативна культура орієнтується на інші пріоритети. Отже, потрібно знайти шляхи та аргументи, зрозумілі й переконливі для мусульман, щоб сприяти зближенню позицій та побудувати конструктивний діалог.

Такий підхід, дійсно, є важливим, оскільки для досягнення згоди та зближення позицій варто використовувати аргументи, що апелюють до шаріатських цінностей та висновків ісламської юриспруденції. Важливо зрозуміти, що значущі для ісламського менталітету аргументи можуть мати більший вплив на переконання мусульман та сприяти зміцненню діалогу.

Запропонований підхід для європейців стає не просто вибором, а об'єктивною потребою через те, що поки незрозуміло, хто більше зацікавлений у інтеграції мусульманських меншин – європейці чи мусульмани. Треба пам'ятати, що демографічні тенденції працюють на користь мусульман і розмірковування про мусульман у Європі як про меншину може стати неактуальним у майбутньому.

Обидві сторони конфлікту мають йти назустріч одна одній. Можливо, варто допустити певний компроміс: по деяких питаннях більшу гнучкість мають виявити європейці, а по інших – мусульмани.

Загалом, можна стверджувати, що відносини між європейською та ісламською правовими культурами є суперечливими і часто набувають характеру гострого конфлікту. Проблеми, які були розглянуті в цьому дослідженні, ще довго, на жаль, будуть на порядку денному. Простої і однозначної відповіді на питання, як їх вирішити, мабуть, не існує. Проте сторони мають реальну

можливість знизити рівень протистояння, уникнути прямого зіткнення та можливих загострень, пов'язаних із мусульманськими меншинами в Європі.

Список використаних джерел

- [1] Кочубей Ю. Іслам у Європі: вдома чи в гостях. *Український тиждень*. № 3 (116). 22 січня 2010 р. URL: <https://tyzhden.ua/islam-u-ievropi-vdoma-chy-v-hostiakh/> (дата звернення: 04.08.2023).
- [2] Франциск порівняв табори для біженців із концтаборами. *BBC NEWS Ukrainian*. 23 квітня 2017 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-39683902> (дата звернення: 04.08.2023).
- [3] King M. *God's Law Versus State Law: The Construction of an Islamic Identity in Western Europe*. Grey Seal, 1995. 118 p.
- [4] Ferrari S., Bradney A. *Islam and European Legal Systems*. Aldershot : Ashgate, Dartmouth, 2000. 203 p.
- [5] Aluffi Beck-Peccoz R. *The Legal Treatment of Islamic Minorities in Europe*. Leuven : Peeters, 2004. 324 p.
- [6] Cesari J. *Shari'a and the future of secular Europe. Muslims in the West After 9/11: Religion, Politics, and Law*. J. Cesari (Ed.). London : Routledge, 2010. 264 p.
- [7] Mc Goldrick D. *Accommodating Muslims in Europe: From Adopting Sharia Law to Religiously Based Opt Outs from Generally Applicable Laws*. URL: https://www.researchgate.net/publication/249277961_Accommodating_Muslims_in_Europe_From_Adopting_Sharia_Law_to_Religiously_Based_Opt_Outs_from_Generally_Applicable_Laws (last accessed: 14.08.2023).
- [8] Shadid W. A. R. et al. *Religious freedom and the position of Islam in Western Europe: opportunities and obstacles in the acquisition of equal rights*. Peeters Publisher, 2005. 229 p.
- [9] Schacht J. *An introduction to islamic law*. URL: <http://islam-and-muslims.com/INTRODUCTION-ISLAMIC-LAW-Schacht.PDF> (last accessed: 15.08.2023).
- [10] Sykiainen L. *FIQH as a Source of Contemporary Law in Arab Countries*. *Higher School of Economics Research Paper* No. WP BRP 92/LAW/2019. URL: <https://ssrn.com/abstract=3499483> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3499483> (last accessed: 04.08.2023).
- [11] Lewis B. *What went wrong? Western impact and Middle Eastern response*. Oxford University Press, 180 p.
- [12] Львова О. Л. Місце прав людини в мусульманському праві. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 3. С. 26–32.
- [13] Lukianov D. V, Steshenko V. M., Ponomarova H. P. Freedom of expression and islam: Charlie hebdo's lessons. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, issue 1. P. 61–70. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.61-70](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.61-70).
- [14] Rohe M. (2003). On the Applicability of Islamic Rules in Germany and Europe. *European Yearbook of Minority Issues Online*. 2003. Vol. 3, issue 1. P. 181–197. <https://doi.org/10.1163/221161104X00101>.
- [15] Nielsen J. S. *Muslim Political Participation in Europe*. Edinburgh University Press, 2013. 347 p.
- [16] Nielsen J. S. *Muslims in Western Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015. 232 p.

- [17] Al-Qaradawi Yu. Islam – An Introduction. URL: https://www.muslim-library.com/dl/books/English_Introduction_to_Islam.pdf (last accessed: 04.08.2023).
- [18] Baderin M. A. Modern Muslim states between Islamic law and international human rights law. PhD Thesis. University of Nottingham, 2001. 384 c. URL: https://www.academia.edu/99853325/Modern_Muslim_states_between_Islamic_law_and_international_human_rights_law (last accessed: 04.08.2023).
- [19] Madryha T., Kornievskyy O., Pereguda Y., Bodrova I., Svorak S. Transformation of civil society in the context of political radicalism in eastern Europe. *Cuestiones Politicas*. 2022. Vol. 40, issue 74. P. 268–292. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.14>.
- [20] Конституції ісламських держав. URL: <https://www.constituteproject.org/constitutions?lang=en&q=islam> (дата звернення: 04.08.2023).
- [21] Al-Qaradawi Yu. The Lawful And Prohibited In Islam. Dar Al Taqwa, London, UK, 2010. 355 p. URL: <https://thequranblog.files.wordpress.com/2010/06/the-lawful-and-the-prohibited-in-islam.pdf> (last accessed: 10.08.2023).
- [22] Human Rights Watch Report «Promises Betrayed: Denial of Rights of Bidun, Women, and Freedom of Expression». VI Restrictions on freedom of expression. URL: <https://www.hrw.org/legacy/reports/2000/kuwait/> (last accessed: 15.08.2023).
- [23] Shestopalets D. There's More Than One Way to Tie a Hijāb: Female Conversion to Islam in Ukraine. *Islam and Christian–Muslim Relations*. 2021. Vol. 32, issue 1. P. 97–119. <https://doi.org/10.1080/09596410.2021.1882144> (last accessed: 04.08.2023).
- [24] Islam and the West: A Conversation with Bernard Lewis. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2006/04/27/islam-and-the-west-a-conversation-with-bernard-lewis/> (last accessed: 05.08.2023).
- [25] Дамирли М. А. Исламское право в светских обществах: некоторые теоретические проблемы. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2662/Дамирли_МА.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 06.08.2023).
- [26] Zachariah Matthews. The place of ijtihad in Islamic law and the necessary conditions to be qualified a mujtahid. URL: https://www.academia.edu/35093074/The_place_of_ijtihad_in_Islamic_law_and_the_necessary_conditions_to_be_qualified_a_mujtahid (last accessed: 15.08.2023).
- [27] UN Human Rights Council. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review; Saudi Arabia [A/HRC/11/23]. URL: https://www.ecoi.net/en/file/local/1351444/1227_1248628374_saudiarabia.pdf (last accessed: 15.08.2023).

References

- [1] Kochubey, Y. (January 22, 2010). Islam in Europe: at home or away. *The Ukrainian Week*, 3(116). Retrieved from <https://tyzhden.ua/islam-u-ievropi-vdoma-chy-v-hostiakh/>.
- [2] Francis compared refugee camps to concentration camps. (April 23, 2017). *BBC NEWS Ukrainian*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-39683902>.
- [3] King, M. (1995). *God's Law Versus State Law: The Construction of an Islamic Identity in Western Europe*. Grey Seal.
- [4] Ferrari, S., & Bradney, A. (2000). *Islam and European Legal Systems*. Aldershot: Ashgate, Dartmouth.
- [5] Aluffi Beck-Peccoz, R. (2004). *The Legal Treatment of Islamic Minorities in Europe*. Leuven: Peeters.

- [6] Cesari, J. (2010). *Shari'a and the future of secular Europe. Muslims in the West After 9/11: Religion, Politics, and Law*. J. Cesari (Ed.). London: Routledge.
- [7] Mc Goldrick, D. (2009). Accommodating Muslims in Europe: From Adopting Sharia Law to Religiously Based Opt Outs from Generally Applicable Laws. *Human Rights Law Review*, 9(4), 603-645 Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/249277961_Accommodating_Muslims_in_Europe_From_Adopting_Sharia_Law_to_Religiously_Based_Opt_Outs_from_Generally_Applicable_Laws.
- [8] Shadid, W.A.R. et al. (2005). *Religious freedom and the position of Islam in Western Europe: opportunities and obstacles in the acquisition of equal rights*. Peeters Publisher.
- [9] Schacht, J. (1982). *An introduction to islamic law*. Retrieved from <http://islam-and-muslims.com/INTRODUCTION-ISLAMIC-LAW-Schacht.PDF>.
- [10] Sykiainen, L. (2019). FIQH as a Source of Contemporary Law in Arab Countries. *Higher School of Economics Research Paper* No. WP BRP 92/LAW/2019. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3499483> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3499483>.
- [11] Lewis, B. (2002). *What went wrong? Western impact and Middle Eastern response*. Oxford University Press.
- [12] Lvova, O.L. (2008). The place of human rights in Muslim law. *Law Review of Kyiv University of Law*, 3, 26-32.
- [13] Lukianov, D.V., Steshenko, V.M., & Ponomarova, H.P. (2021). Freedom of expression and islam: Charlie hebdo's lessons. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 61-70. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.61-70](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.61-70).
- [14] Rohe, M. (2003). On the Applicability of Islamic Rules in Germany and Europe. *European Yearbook of Minority Issues Online*, 3(1), 181-197. <https://doi.org/10.1163/221161104X00101>.
- [15] Nielsen, J.S. (2013). *Muslim Political Participation in Europe*. Edinburgh University Press.
- [16] Nielsen, J.S. (2015). *Muslims in Western Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- [17] Al-Qaradawi, Y. *Islam – An Introduction*. Retrieved from https://www.muslim-library.com/dl/books/English_Introduction_to_Islam.pdf.
- [18] Baderin, M.A. (2001). *Modern Muslim states between Islamic law and international human rights law*. PhD Thesis. University of Nottingham. Retrieved from https://www.academia.edu/99853325/Modern_Muslim_states_between_Islamic_law_and_international_human_rights_law.
- [19] Madryha, T., Kornievskyy, O., Pereguda, Y., Bodrova, I., & Svorak, S. (2022). Transformation of civil society in the context of political radicalism in eastern Europe. *Cuestiones Politicas*, 40(74), 268-292. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.14> <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/38901/43438>.
- [20] *Constitutions of Islamic states*. Retrieved from <https://www.constituteproject.org/constitutions?lang=en&q=islam>.
- [21] Al-Qaradawi, Yu. (2010). *The Lawful And Prohibited in Islam*. Dar Al Taqwa, London, UK. Retrieved from <https://thequranblog.files.wordpress.com/2010/06/the-lawful-and-the-prohibited-in-islam.pdf>.
- [22] Human Rights Watch Report "Promises Betrayed: Denial of Rights of Bidun, Women, and Freedom of Expression". VI. Restrictions on freedom of expression. Retrieved from <https://www.hrw.org/legacy/reports/2000/kuwait/>.

- [23] Shestopalets, D. (2021). There's More Than One Way to Tie a Hijāb: Female Conversion to Islam in Ukraine. *Islam and Christian–Muslim Relations*, 32(1), 97-119. <https://doi.org/10.1080/09596410.2021.1882144>.
- [24] *Islam and the West: A Conversation with Bernard Lewis*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/religion/2006/04/27/islam-and-the-west-a-conversation-with-bernard-lewis/>.
- [25] Damirli, M.A. (2015). *Islamic Law in Secular Societies: Some Theoretical Issues*. Retrieved from [http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2662/Дамирли МА.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2662/Дамирли%20МА.pdf?sequence=1&isAllowed=y).
- [26] Zachariah, M. (2015). *The Place of Ijtihad in Islamic Law and the Necessary Conditions to be Qualified a Mujtahid*. Retrieved from https://www.academia.edu/35093074/The_place_of_ijtihad_in_Islamic_law_and_the_necessary_conditions_to_be_qualified_a_mujtahid.
- [27] *UN Human Rights Council*. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review; Saudi Arabia [A/HRC/11/23]. Retrieved from https://www.ecoi.net/en/file/local/1351444/1227_1248628374_saudiaarabia.pdf.

Алла Анатоліївна Гринчак

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1246-9968

Сергій Васильович Гринчак

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: s.v.grynchak@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-6858-9104

Alla A. Grynchak

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of State Building Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1246-9968

Serhii V. Grynchak

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of Criminal Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: s.v.grynchak@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-6858-9104

Рекомендоване цитування: Гринчак А. А., Гринчак С. В. Права людини в ісламському праві й інтеграція мусульман у європейських державах. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 256–278. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.286086>.

Suggested Citation: Grynchak, A.A., & Grynchak, S.V. (2023). Human Rights in Islamic Law and the Integration of Muslims in European Countries. *Problems of Legality*, 162, 256-278. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.286086>.

Статтю подано / Submitted: 19.08.2023

Доопрацьовано / Revised: 02.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 08.09.2023

Опубліковано / Published: 28.09.2023